

Николай Димитров

ДИАЛОЗИТЕ НА МОДЕРНОСТТА
(П. К. ЯВОРОВ – ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ)

Поезията на Д. Бояджиев има две репрезентации в българското литературно пространство (1901 – 1903 г. и 1909 – 1911 г.), които не само хронологично, а и като поетика се свързват с два различни етапа на българската модерност – Пенчо-Славейковия и символистичния. Като и в двете си изяви тя не е категорично вписана в единия или другия естетически ракурс. Ранните му стихотворения са облъхнати от романтична мирова скръб, любовни копнежи и страдания или игриви езикови закачки в духа на неофолклорната традиция на кръга “Мисъл”, срещат се и социални мотиви, които обаче са по надсоновски приглушени от тъгата по собствената си немощ и обреченост. Нещо, което напомня по-късните лилиевски интонации в отношението към тълпата. Стихът в тези творби се стреми да бъде мелодичен, без излишни граповости и прескоци, чувствен, деклариращ изживяването, с известни изключения се използва тривиално кръстосано римуване. Езикът е ясен, центростремителен, лексикално демодирен, по-малко символен и повече метафоричен.

В тази поетика се наблюдават известни пробивы, които, от една страна, напомнят Яворовия индивидуализъм (“Великден”, “Желание”, “Чудак” и др.), а от друга, предполагат по-сетнешните екзистенциални вдълбавания на поета в по-късните му стихове. Преди всичко прави впечатление силно изразената интроспективност, която потиска дори самия лирически аз (“Омръзна ми в себе си да се рова... от всяка ядна мисъл ще се скрия”), появяват се мотивите за умо-

реността (“Уморен”), прибраните крила (“Октави”), примирението (“Октави”, “Покой”), богороптанието (“В самотия”), неясният, блуждаещ поглед (“В самотия”), неясните очертания на скръбта (“Силует”), които не са така характерни за Пенчо Славейков и дори за Яворов, а за поезията от Дебеляновски тип. Късните стихотворения на Д. Бояджиев със своята екзистенциална проблематика, интуитивна психологичност, меланхоличност, примиреност, урбанизираност на изживяването, богобоязливо отношение към жената, приглушеност на чувството напомнят повече Дебеляновите стихове, отколкото Яворовите, вписват се в един нов етап, следяворовски, в развитието на модернизма. И все пак някои литературни историци са по-склонни да говорят за “сянката на Яворов” (В. Пундев) върху пазарджишкия поет. На какво би могло да се основе това говорене, тъй като досега то не е било аргументирано, а се е дължало на външни съпоставки и спонтанни налучквания.

В житейски план двамата поети имат сходна съдба: самоубийство, причина за това самоубийство – фаталната жена, пророкуване на съдбата си в собствените си стихове. От друга страна обаче, се противопоставят огромната популярност, обществена показност, шумно посмъртно битие на Яворов и непризнатостта, обществената маргиналност и следсмъртното затишие в съдбата на Бояджиев.

По отношение на поезията онова, което сближава двамата поети на пръв поглед, е трагичността, страданието в техните стихове, тоталният скепсис, неимоверната нужда от любовта на жената, антитезисната организация на стиха (макар и по-слабо изразена при Бояджиев), самотата. Онова, което различава двамата, е не по-малко силно. Почти всички литературни историци, споменаващи поезията на Д. Бояджиев, отбелязват нейната конкретност на изживяното, чуждост на всякаква абстрактност и позърство. Вл. Василев категорично говори за липсата на всякакъв интелектуализъм в тази поезия. Лириката на Яворов от “Безсъници” е абстрактна, интелектуализирана, философски обременена, някои го обвиняват в маниерност. Самият Д. Бояджиев в едно писмо до Яворов му пише, че в поезията му има “много рефлексия, откъснатост от живота, студена мисъл”.

Яворовата поезия е силно поляризирана. Демоничното отношение към жената е непознато за Бояджиевата лирика. В творчеството на пазарджишкия поет отсъства трансцендентността като метафизична другост на битието, като художествен обект. Яворовият език е усложнен, затъмнен, символизиращ, напрегнат между видимост и невидимост, докато Бояджиевият само на места става абстрактен, амбивалентен и метафизичен.

Тия видими пропорции на лирическата ситуация, получени от съпоставянето на двамата поети, са резонни и важни за литературната ни история. Един по-метафизичан интертекстуален поглед може да ги обогати или да доведе ако не до отменяне, поне до разколебаване на някои от горните твърдения. А, от друга страна, ще фокусира вниманието ни върху ненаатрапващи се латентни аспирации на езика да изговаря невидимата другост на нещата, в която се заражда и дълбоката родственост или различие между двамата поети. В този опит за феноменологизирано наблюдение върху поезията на Яворов и Бояджиев голяма помощ ми оказа един текст на Стр. Цанов върху поетиката на автора на “Вечерен трепет”, който, макар и фрагментарен по своя характер, за пръв път се опитва да философизира поезията на един творец, смятан повече за импресивен, спонтанен, автентично искрен, неинтелектуален. Този критически текст¹ препрочита по нов начин редица познати места от Бояджиевата лирика, стремейки се да съсредоточи вниманието ни върху онтологичните ѝ корени. Цанов смята, че наред с Яворовата, поезията на Бояджиев е първото сериозно навлизане на психологията на безсъзнателното в българската лирика, че тя е “пропита от трагическата невъзможност на Аза да дешифрира тъмния свят на психиката...”². За него именно безсъзнателното като художествен обект (то дори се опитва да добие образоподобие – “някой страшен и огромен”) със своята неяснота е стимулиращо вътрешната многозначност на словото у Бояджиев, безсъзнателното е единствената възможност за трансцендиране на мисълта. Така се е стигнало до по-универсалното

интерпретиране на измяната в едноименния сонет като измяна спрямо трансцендентния свят или до разбирането на стихотворението “Сподавен вик” като внушение за абсурдността и безсмислеността на битието, раждащо отчаян трагизъм. Пак през призмата на подобна рецепция страданието у Бояджиев се идентифицира като екзистенциално, “абсолютно независимо от социалните му еквиваленти”. Ето такъв прочит на Бояджиевата лирика действително я сближава с Яворовата екзистенциално-поетическа перцепция на света.

Вглеждайки се в творчеството на двамата поети, можем да установим редица образно-текстови близости:

Яворов

Безмълвна нощ и адски мрак...

Духът страда притеснен

О, боже, дай една звездича...

(“Есенни молитви – III)

по-гъсти тъмнините

ображдат го тогава, а волята изчезва,

че сетната надежда се губи и залеза

(“Като звездича светла”)

та мога ли забрави аз

немилостивата оназ,

живот, която ми е дала?

(“Напразно, майко”)

А бог знай де загътен

той плахо мята поглед мътен,

с усмивка странна и зловеца

(“Чудак”)

Бояджиев

Нощта тъмнее. Дрипави мъгли
кръстосват бързо небесата черни
и никъде звездича да се мерне,
та мрака нетърпим да осветли...

Мъглата чак в душа ми помрачена
прониква – сякаш се старее тя
и сетната надеждича смугена,
остала пощадена от скръбта
с дъхът си лют оттам да изгони...

(“Покой”)

Измяна е по-мрачна мене
придала моц да бъде твърд:
часът на моено рождение.

(“Измяна”)

Сред глупав глъч, сред срамна суета
с размътен поглед хода из света,
преследван от зловеца проклетия.

(“В самотия”)

Едва ли би трябвало да говорим в горните случаи за някакво пряко влияние на Яворов върху Д. Бояджиев, макар че текстовете на първия са хронологически изпреварващи, пък и не това е важното в случая. По-важното е, че зад тези сходни и други не чак толкова сходни в образно отношение текстове се крие една дълбока връзка между двама родствени поети, които налагат нов тип вчувстване в българската лирика от началото на века (горните цитати са от стихотворения, писани на превала между двата века). В поезията ни се прокрадват първите екзистенциални мотиви, за пръв път българският лирически човек е поставен в откритост към битието, в едно незащитено от регулативната телеологичност на идеологическото или на моралното пространство. За пръв път българинът естетически се изживява като космически човек. И е естествено тази нова космическа оптика да зашемети погледа на твореца от това време. Естествено е в лирическото обозрение на нашите поети да се появи в началото мракът, хаосът, блуждаенето, метафизичният ужас, абсурдът, естествено е те да се почувстват тотално самотни, изоставени на произвола на съдбата. В случая с Яворов и Д. Бояджиев явно не става въпрос само за естетическа филогонеза, не става въпрос само за навеи от европейската литература, а за една дълбока иманентна личностна нагласа. Тяхното "декадентство" е не само естетически жест, а една вродена, устойчива перспектива за възприемане на света. Те изживяват естетическото като метафизична биография на другия им Аз и с някаква страшна последователност изпълняват предписанията на езика. Но не е необходимо да търсим доказателствата на подобни тези в метатекстовите дискурси, наслоили се около двамата поети. Доказателствата се коренят в самите техни текстове, в подводните течения на тези текстове, които завличат със себе си екзистенциалните приспособявания, илюзии, отскоци, разночетения на света, за да ги влеят в предопределените, спокойни води на тяхната примордиалност.

Ако творчеството на модерни поети като Траянов, Дебелянов, Л. Стоянов и др. търпи някакво развитие по отношение на естетическата онтогенеза, тези творци променят своето виждане за света, техният скепсис е пропусклив за

битийстващото, то при Яворов и Д. Бояджиев се наблюдава вътрешно капсулиране на песимизма, при тях той не е външен активатор на субективността, а те самите пребивават в песимизма, той е тяхно изначално състояние. За тях абсурдността на битието се появява още със самото раждане. В тази връзка с това се изкушавам да направя едно малко отклонение по повод на цитираното по-горе стихотворение “Напразно, майко”. М. Марковска изказва предположението, че повод за написването на това стихотворение станал текстът на една картичка, която Яворов получава от приятеля си Д. Димитров: “Боеше се, мамо, да не те забравя, скитащ по света. Човекът що зло най-голямо ми е сторил, животът, който ми е подарил, мога ли аз, кажи, да забравя.” Коментарът на Марковска е: “Ако не е известен поводът за написването на това стихотворение, то би останало неразбрано, като се знае благоговейното отношение на поета към майка му. В случая той резонира на чужди мисли, без да влага свои чувства и настроения”³. Подобно становище поддържа и Ганка Найденова. Няма да се спирам на буквалистичното четене на литературен текст, рецидив на една друга методика, а на твърдението, че Яворов резонира на чужди мисли. В действителност Яворов резонира на свои мисли и настроения, затова и чуждият текст е усвоен като свой. Възможно е, разбира се, това да е една от многото заигравки със собствени и чужди текстове, ако не беше твърде важната за него тема-откровение, вълнувала го в цялото му творчество — за смисъла на човешкото пребиваване тук на земята. А що се отнася за образа на майката в това стихотворение, той е по-скоро символ на Рождението като екзистенциален акт, предопределящ несвободата на човешкото битие.

В едно по-ранно стихотворение на Яворов “Недей ме пита”, свързано с образа на майката като пародиен палимсест на Ботевото “Майце си”, четем следните стихове:

Кажи, от тъмно зло гнетими,
на що възлагахте тогаз
надежди глупави — кажи ми,
бих вярвал в глупости и аз!... (подч. пое)

Един по-ранен вариант на тези стихове звучи така:

Кажи, кажи ми, майко мила,
що смисъл има в тоз живот,
че вече – вярвай – нямам сила
да влача неговий хомот⁴.

Чувството за смъртта се появява със самото раждане, умората от живота твърде рано навестява телеологически угнетения лирически аз. В окончателната редакция сериозният, рефлексиращ език на екзистенциално потиснатия лирически субект се е сменил с трагично самоироничния език на скептика. В “Напразно, майко” говори същият този лирически човек, но неговият скепсис е облъхнат вече от разбирането за екзистенциалния абсурд.

Така темата за раждането в творчеството на Яворов придобива метафизични измерения, а появата ѝ в друг вариант при Д. Бояджиев говори за една тенденция на преосмисляне от страна на модерната ни поезия на традиционно кодифицирани истини за битието. За Бояджиев раждането е измяна спрямо вярата в предвечната мъдрост на битието. Животът, както любовта, се е оказал не това, което лирическият субект е очаквал. И презрял тази клопка на живота, той е попаднал в абсолютното безразличие (което само временно се оказва мощ) към собствената си екзистенция. Ето как при Яворов и неговия събрат по съдба традиционните аксеологически прерогативи в българската поезия (любов към майката, любимата) са естетически конотирани, оказали са се само повод за онтологичните саморефлексии на аза.

Споменахме за херметичната обремененост на песимизма у Бояджиев и Яворов. Както вече стана въпрос в предишните глави на настоящия труд, до голяма степен той е зависим от изначалната тревога на породения от нея страх. Този екзистенциален страх съпътства Яворовия лирически субект от началото (“Великден”) до края на битийния му път (“Среднощен вихър”, “В часа на синята мъгла”). Той е непрекъснато обект на изясняване и култивиране чрез поетическото слово. В ранните стихове на поета страхът е неосъзнат, интуитивно предчувстван, по-късно е осъзнат, инте-

лектуално преодолян (“Смъртта”) и въпреки това срещу него не е изграден имунитет. Той продължава да властва, да предопределя съдбата на лирическия човек под формата на различни духовни угнетения, от които най-силно може би е угнетението от безсмислието на битието. Страхът се е трансформирал от индивидуално-личностен в свръхазов, от страх за себе си в страх за другите, за човека изобщо. Така песимизмът се “саморазвива”, нагнетява, разширява своите граници, без да излезе от себе си, превръщайки се в субстанциално лирическо състояние. Тръгнал рано по “път незнаен”, със “страх неволен” в душата, лирическият аз приключва земното си пребиваване със същия този неизменен, единствено неизоставил го спътник на човека – “Деца, боя се зарад вас”.

При Д. Бояджиев страхът не е интелектуализиран, той се оказва непонятен за словото, необозрим и властен. Той единствено се изживява като проява на безсъзнателното, непонятното:

Вечер сред тревожна тъмнина,
иде някой страшен и огромен
с дрезгав глас вещай злочестина.

Персонифицираният неясен образ на битийната заплаха слага своя зловец отпечатък върху всички намерения на лирическият аз. Той лишава екзистенциалните опори от илюзивност, обезсилва жизнените сили на човека:

Ужасен го слушам, Люсиен!
Но защо и твоя сладък спомен
като ужас висне върху мен?

Поезията на Д. Бояджиев, така както и Яворовата, е лишена от споменното начало. Споменът в тази поезия не е, макар и мнимо, утешителен, както в Дебеляновите стихове. Споменът не е утаен, изкристализирал блян, точка на спрялото време (каквито са бащиният дом, “тихият двор с белоцветните вишни”), оня далечен пристан, за който мечтае лирическият субект на Яворов. Споменът при Д. Бояджиев е подвластен на ужаса на настоящето, той не се е откъснал

от това настояще, не пребивава в илюзорното време на мечтата, превръща живота на лирическия аз в едно безкрайно, без паузи пребиваване в отчаянието:

В душата измъчена
пробужда метежния ропот
на спомени горки безброй..
("Пурпурният запад угасна")

Бляновете в тази поезия са също несъстояли се. Един раздробен вътрешен свят, в който ужасът на настоящето е обзел изцяло духовния мир на лирическия аз.

Очите ми са много уморени
от ужаса на моя скъден ден.
Тежат ми на душата, вкаменени,
миражите на блян осуетен.
("Нощем")

В това стихотворение, писано през 1909 г., се появява един интересен оксиморон – "спокойно ужасен", който говори за преминаване на страха в абсурдната успокоеност на примирението.

Така както при Яворов и при Д. Бояджиев пътят е предопределен, екзистенциално опустошен, в него е изначално вградено безпътието:

Ах, низ поле, изгорено от пек,
пустинно, пожълтяло и унило,
се стели неговият път далек.
По него той ще мине своя век
без нищо мило...
("Смут непонятен")

И в това ранно стихотворение на пазарджишкия поет, така както и в ранното стихотворение "Великден" на Яворов, тръгването на път е съпътствано от внедряването на тревогата като единствена екзистенциална спътница на човека:

И страх неволен често смущава му душата
("Великден")

Смут непонятен се вгнезди в душа му
("Смут непонятен")

Бездомие, неприютността са част от екзистенциалната характеристика на Бояджиевия лирически субект. Попаднал в хаоса на битието, той копнее за съпричастност, за съкровения уют на споделеността. Затова и любовта при него е изживяна като мечта за домовност, приютеност:

С чарующа усмивка
разтвори ти заключени врати –
като бездомник клет ме приюти.

Тук трябва да си припомним неистовото желание за проникване в чуждата душа-дом на Яворовия лирически аз в "Чудовище":

И вход,
и път и вход към тебе дали има

Разбира се, при Д. Бояджиев жената не е демонизирана, но лирическият му субект носи ясното съзнание за илюзорността на този метафизичен дом на любовта, който може да предложи единствено утехата на временното, преходното състояние:

И в теб ще найда вечната чужбина,
но гневен укор няма да те оскърби
в утехата на ложе сладострастно.

Илюзорността се подсилва от безпомощността на словото да изрази съкровената дълбина на човешката психика. И при Бояджиев, както при Яворов, словото не е в състояние да бъде функционален посредник между душите, то не се превръща в свръхслово, както при Траянов:

С дълбока нежност гледам те в очите
целувам ти ръцете — и тъжа,
че може би в бесплодната лъжа
на думите, тъй бледни, тъй изтрити,
ти няма да откриеш, о жена,
как аз те любя в мойта тъмнина!

Неразбирането, самотността водят до пълната алиенация на лирическия субект у Д. Бояджиев спрямо света. От една страна, невнятната заплаха на битието, чувството на орисаност (“преследван от зловеца проклетия”) водят до “угнетение върху онтичното самоутвърждаване на човека”. От друга страна, безсмислените усилия да се постигне някаква яснота по отношение на себе си (“омръзна ми в себе да се ровя”) и битието (“ах втръсена вече е душата от тоя хаос неизходен”) водят до екзистенциалната досада, безразличие и “мисълта за смърт” (“Марсилия”). Предчувствието за смърт у Бояджиев (“Клони към заник моя ден безкраен...”) е естествена реакция на уморения дух, то е в резултат на едно затихване, замиране на екзистенциалната перспектива. При Яворов предчувствието за края е метафизирано, усвоено. То е устремност към края (“по-близо до заход! По-близо до заход...”, “Бягай и търси безмълвие — далек // към зевът на убежище последно!”). За Яворовия лирически субект краят е уречен. Неговото пребиваване в пред-края е пребиваване в екзистенциално просветление, вътрешно знание за него, усвояване на пред /след/ говоренето:

На вечността свещените завети
огласяят явствено простор:

В Яворовата поезия смъртта не е просто пожелана — тя е избрана. И този избор трябва да върне донякъде достойнството на човека, дори и пред самия бог:

Кажи, кажи сърцето ми да стане камък —
и нека ме преспи навеки мраз!

Това “радостно смирение”, за което говори лирическият човек на Яворов, не е “светло примирение” на Дебеляновия лирически аз пред смъртта. В Яворовата екзистенциална “формула” липсва успокоението, хармонията. Тя носи неспокойствието, неистовостта на засегнатата човешка гордост. Затова и нирванността в Яворовата поезия няма нищо общо с будистката, тъй като е вътрешно напрегната от неудовлетвореността на лирическият аз, който в своята трансгресивност не е в състояние да се трансцендира докрай. Дори и в “часа на синята мъгла” пред прага на вечното, той е раздвоен между изчезването и своята предишност, между забравата на вечността и носталгичната споменност на земното битие:

спомнете си деца, спомнете си за мене

Именно този зов за съпричастност, дори и в отвъдното, издава огромната болка, с която Яворовият лирически субект напуща живота, болка, разколебаваща дистанцираното интелектуално говорене за смъртта и раздвояваща за сетен път лирическият аз между **тук** и **отвъд**.

С такава болка се посреща смъртта и в творчеството на Д. Бояджиев. Вечното копнение на човека за разбиране и съпричастност и невъзможното им осъществяване са намерили кондензиран лирически израз в стихотворението “Вечерен трепет”:

И когато стигне
в моя час уречен
гневната разплата,
кой ръка ще дигне,
близък и сърдечен,
да ми спре ръката?

Подобно неутешително питане на екзистенциалната самота срещаме в едно от ранните Яворови стихотворения, “Другари”:

А мене кой оплаква, а мене кой разбира?

От направените дотук наблюдения е видно, че Д.-Бояджиевата поезия кореспондира с Яворовото творчество от по-ранен етап – до 1907 г. Това е поезия на безсънието, на

екзистенциалната тревога, на мрачното капсулиране на аза в себе си. Лириката на Бояджиев не отива отвъд границата на екзистенциалното, тя е освободена от мислене за отвъдното. При нея трансцендентността присъства повече като проява на несъзнателното, отколкото като обективна другост. Липсва трансграничността на лирическият субект, липсва и трансцендентирането на битието спрямо аза. Битието е само смълчаност и заплаха. Бояджиевият лирически субект не получава свръхзнание за него. Затова и прозренията му се простират в рамките на битийстващото, другото е не мъдрост, а страх, превръщащ живота в екзистенциална нелепост:

Аз много души
прозрях и разбрах —
и днес ме души
не мъдрост, а страх...

Животът — кошмар
нелеп и велик.
Еднички му чар —
сподавени вик...

Така както при Яворов, и при Бояджиев страхът е присъствен елемент до последните стихове на техния поетически път. Но докато при автора на “Вечерен трепет” той е останал първичен, непроницаем, неукротен от словото-мъдрост, то при Яворов страхът се е оказал път към познанието и прозрението. Проникването на мисълта отвъд страха е поставило аза в откритост спрямо битието, в позиция на пред-познание. Страхът не е изчезнал, но се е трансформирал в неутешително откровение за света. Неосъзнатата тревожност в началото се е превърнала в свръхзнание, неартикулируемо чрез конвенциите на езика и изразимо единствено чрез безкрайния дискурс на символа.

При Бояджиев страхът не води до познание. Той изговаря сам себе си, а не нещо друго. В стихотворението “Писмо” нагнетеността на страха е толкова голяма, че се откъсва от себе си и се обективира в метафизичен символен образ — “някой страшен и огромен”, който изправя аза пред трансцендентността. Но подобни случаи в Бояджиевата поезия са

по-скоро изключение. Тя не е поезия на широките метафизични амплитуди, както Яворовата, не разчита на директното метафизично изразяване, на широкомащабните символи. При него абстрактното, ирационалното е заложено в конкретното поетическо изживяване и това създава впечатление за неинтелектуална поезия. Метафизичното просто израства от психологичното, задава своя дискурс, оставяйки го да увисне в празното пространство на безмълвието, и отново се връща към конкретното. Това може да стане по различни начини, но винаги неусетно, сварва ни неподготвени за неговото възприемане и или остава незабелязано, или ни сепва в нашето неразбиране. Ето няколко примера. В “Елегия” лирическото изживяване е обърнато към страданието на любимата жена:

О, зная как страдаш! Без сълзи, но строга и бледна
ти нервно си пръстите кършиш, в очите горят
ненужни решения –

и изведнъж поетическият език се метафизира:

и мислиш вселената ледна,
и мислиш, че няма за тебе вселената кът...

Не моята обич, а нещо огромно и властно
с последна милувка те гали в привечерни здрач
и сбогом си взема,

отново поетическият дискурс ни връща към конкретното, резигниращо състояние на лирическия субект:

и никога вече тъй страстно
не ще да трепери душата ти в мъка и плач.

Само че оттук нататък любовното преживяване се осмисля на друго метафизично ниво.

В “Измяна” конкретното психологическо състояние в поантата извършва неочакван метафизичен отскок, изискващ вече онтологична оптика.

“Сподавен вик” идва изведнъж с изцяло издържан медитативен дискурс, нещо нехарактерно за Бояджиев.

“Писмо” /не/завършва с въпрос, дирещ и нелесен метафизичен отговор:

Но защо и твоя сладък спомен
като ужас висне върху мен?

“Утеха” поражява с парадоксалната среща на интимност и отчужденост. След като целият текст ни убеждава в “близката интимност”, съкровеност на чувството и копнение по любимата, изненадващо се натъкваме на твърдението – “И в теб ще найда вечната чужбина”, и отново страхът се връща в предишната си диспозиция на обожание.

По този начин философско-метафизичното изглежда като прокраднал се дискурс на Бояджиевата поезия, но това не отменя нуждата от съобразяване с него.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стр. Цанов. Поетиката на Димитър Бояджиев. // Интерпретации на класически текстове от българската литература – III. Шумен, 1994.

² Пак там, с. 48.

³ М. Марковска. Ръкописното наследство на Яворов. // Български език и литература, 1958, бр. 2, с. 32.

⁴ П. К. Яворов. Събр. съч. в пет тома, Т. 1. С., 1977, с. 417.